

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЗА УМОВ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ:
ПЕРШИЙ ДОСВІД СПІВІСНУВАННЯ В ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ 1918 – 1920 рр.**

Утвердження радянської влади в Україні супроводжувалось політичним насиллям меншості над більшістю. Це насилля, іменоване “диктатурою пролетаріату”, насправді було диктатурою ліворадикальної політичної партії – більшовиків. Здійснювалось воно не тільки над їх політичними противниками у вузькому розумінні, а й над масою співвітчизників, які вважались політичними союзниками та однодумцями в справі будівництва соціалістичного суспільства.

Політичні ідеали правлячої партії, сформульовані в оновленій 1919 р. програмі РКП(б), передбачали витіснення релігії та релігійних організацій із сфери суспільного життя [1.-С.307-308].

У церкві небезпідставно вбачався політичний конкурент, сила, здатна об’єднувати маси на основі небільшовицького світогляду. Така обставина визначила непримиримість ставлення російських, а слідом за ними, і українських більшовиків до церкви як суспільної інституції.

Безперечно, погляд більшовиків на проблему взаємин з церквою не зводився до означеної синтези. Він ґрунтувався й на інших доктринальних положеннях марксистської теорії. Складовими елементами антицерковного негативізму були уявлення про історичні, гносеологічні, психологічні складові релігійного чинника, які нібито відбивали попередні суспільні формації. Як гадалося, вдосконаленням умов людського існування можна буде звести до мінімуму факти “рецидиву” релігійних явищ.

Такі соціально-філософські оцінки, які звертали увагу на складність і багаторівневість релігійної віри, її вкоріненість у суспільну свідомість, спонукали більшовицьку еліту, “озброєну найпрогресивнішим соціальним вченням”, більш терпимо ставитись до проявів “релігійного невігластва й темноти мас”, навіть орієнтували її на тривалу й копітку роботу по викоріненню “релігійного дурману”.

Проте в ході реалізації революційної теорії, зіткнувшись з небажанням численного людського загалу беззастережно й швидко абсорбувати нові ідеї, в різних колах партійно-державної верхівки зростає політичний радикалізм.

Його проявами стали: зміщення акцентів релігійної політики в площину адміністративного примусу, розширення поля економічного і правового тиску на неї, постійне тяжіння до кампанійських методів боротьби з релігійністю та церковними організаціями.

Зазначені процеси протікали суперечливо. Але накреслений вектор їх політичної еволюції проглядається з очевидністю.

Вважаємо за необхідне простежити їх перебіг, спробувати відтворити ланцюг ідейно-теоретичних і практичних заходів влади по втіленню доктринальних концепцій антирелігійної політики в життя. Таке простеження має практичне значення, запобігаючи повторення трагічних помилок.

Дослідження означених процесів не буде зайвим, якщо в поле історичного та джерелознавчого аналізу поставимо лише один регіон – Запорізький. Його ще недостатньо вивчено в контексті процесів утвердження тоталітаризму. Тому нарис становища церкви в умовах перших років радянської влади на території краю стане корисним як для визначення основних подій та етапів в площині державно-церковних взаємин в регіоні, так і для відтворення цілісної соціальної історії України ХХ століття. Вбачаємо в цьому наукову необхідність.

Характер джерельної бази, яка забезпечує відтворення згаданих процесів, оригінальний і достовірний. Це архівні джерела низової ланки радянського державного апарату. Джерела відзначаються численністю. Хоча, безперечно, їх перелік не може бути повним. Все ж він достатній для предметного аналізу процесів, відтворення їх суті і масштабу, простеження

людських долі та долі людських ідей. Отож, для досягнення окреслених дослідницьких завдань будемо спиратися саме на ці джерела, виявлені нами, переважно в Державному архіві Запорізької області.

Втілення в життя ленінської антирелігійної політики на Запоріжжі починалося неодноразово.

Перша його спроба припадає на весну 1918 р., коли телеграфні повідомлення принесли виконавчим органам подекуди встановленої радянської влади категоричні вказівки про втілення в життя декрету РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”. Не надіючись на можливість публікації тексту декрету в офіційних радянських виданнях та місцевих газетах, його зміст передавався в рукописних та гектографічних копіях ділового листування радянських установ.

Навіть не дивлячись на те, що радянською владою ще не було створено міцного державного апарату, не існувало відповідних структур для реформування системи державно-церковних відносин, вона почала війну проти релігії. Існування релігійних громад і надання в їхнє користування богослужбових приміщень і культового майна тепер ставилось в залежність від сваволі місцевого державного керівництва. Справи реєстрації актів громадянського стану, якими традиційно займалися священники, мали бути передані місцевим радянським органам.

Декрет викликав різкий спротив населення та ієрархії. І не тільки тому, що з-під ніг церкви вибивався економічний ґрунт її діяльності. Велике хвилювання вносили рядки декрету, пов'язані з відокремленням школи від церкви. Батьками учнів вони були розцінені як підрив моральних основ виховання. Тому не випадково в тих населених пунктах, де провідники радянської влади намагалися якнайшвидше втілити декрет Раднаркому в життя, виникли стихійні заворушення.

Вірячи в можливість демократичного розв'язання проблем, громадськість (а тоді майже вся вона була віруючою) збиралася на парафіяльні збори та на селянські сходи, щоб висловити своє невдоволення декретом і скасувати його положення, що мали сумнівну користь. 14 лютого 1918 р. сільський сход села Веселянка Мелітопольського повіту одногolosно ухвалив: “Маючи на увазі, що Закон Божий в школах необхідний, тому з циркуляром... ми не згодні і приводити його до виконання не бажаємо” [2.-Ф.Р.2116.-Оп.1.-Спр.12.-Арк.62].

На засіданні педагогічної ради вчительської семінарії м. Олександрівська (з 1921 р. – м. Запоріжжя), що відбулося 10 березня 1918 р., питання “про викладання Закону Божого” зняли з порядку денного “внаслідок відсутності законовчителя” [2.-Ф.153.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.123]. Очевидно, це був тактичний крок. У колективі не відчувалося політичної єдності. Запровадження ленінського декрету не викликало очікуваної більшовиками підтримки.

Діалог церкви з владою починався невтішно. Архівні документи повідомляють, що священник с. Кам'янського о. Пуд Алейников першим опинився в списку осіб, до яких радянська влада застосувала контрибуцію як до класового противника. Громадянська позиція священника не влаштовувала місцевий радянський осередок. Вірогідно, саме за його участю в с. Кам'янському активно обговорювалось питання про продовження викладання Закону Божого в місцевих школах, оскільки 26 березня 1918 р. саме він вніс це питання на засідання Кам'янської ради робітничих і селянських депутатів. Місцева рада, заангажована радянськими ідеями, відкинула звернення священника [3.-С.773].

До загострення конфлікту спричинилася принциповість позиції обох сторін. Церковні лідери, в свою чергу, не мали наміру жонглювати християнськими цінностями на догоду класовим і політичним інтересам.

Ієрархи, як духовні провідники народу закликали його до свідомого спротиву руйнації всієї системи духовних цінностей. “Схаменіться, безумці”, – закликала відозва патріарха Тихона до віруючих з приводу гонінь на віру. Відозву, з благословення єпархіального єпископа Агапіта (Вишневецького), почали друкувати в катеринославській єпархіальній друкарні.

Губернська преса повідомляла про обуреність громадської думки появою декрету, обговорення його тексту після богослужінь і, навіть, про розгін демонстрації богомольців в

Катеринославі, які висловлювали свій протест проти впровадження церкви з боку більшовицького режиму.

Після прийняття перших більшовицьких декретів аграрний рух, що супроводжувався конфіскацією і перерозподілом церковної землі, набув “законних підстав”. Місцева влада в с. Берестовому націоналізувала 112 дес. церковних угідь [4.-С.182]. Нестримне бажання перерозподілу, нав'язане ідеєю “хто був нічим, той стане всім”, проявлялося по відношенню до всіх носіїв матеріальної власності, а відтак і до церкви та її служителів. Один із рядових учасників тодішніх подій, що проживав у селі недалеко від Олександрівська, писав у своєму щоденнику так: “12 [березня 1918 р.]. Писались кому потрібні коні, корови. Я записався на коня. 13 [березня]. Багато привели коней і корів від поміщиків. Забрали в них і брички, плуги, машини, віялки, все господарство... 14 [березня]. Був сход: кому все роздати. Бідним і інвалідам. 15 ч[исла]. Брали жереб кому що впаде. І я брав, але мені випав жереб пустий. Роздавали коней і корів за малу ціну – за 10 %; що коштувало 1000 крб. то платили тільки 100”. Розпалювався азарт перерозподілу.

Втілення в життя заходів радянської влади перервала стрімка окупація запорізького краю австро-німецькими військами, які йшли разом з загонами Центральної Ради як визволителі.

Більшовицький режим поновився лише навесні 1919 р., але тепер на більш тривалий строк. У січні 1919 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України було прийнято свій декрет “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”. Він був аналогічний декрету РСФРР за назвою, суттю й текстовою тотожністю. Радянська влада в Україні під виглядом національного революційного законодавства тиражувала російські більшовицькі декрети.

Більша тривалість перебування радянської влади позначилась на діловодстві місцевих державних органів нагромадженням нових копій декретів та листування з приводу їх виконання. Почалися й конкретні дії по втіленню в життя декрету “Про свободу совісті” (як його в російському варіанті назвав В.І. Ленін).

Дотримання цього декрету вимагалось з усією оперативністю та суворістю. На місцях швидко прийняли відповідні розпорядження. Відразу заборонили викладання в школах Закону Божого. Дублюючи вказівки центру, на території краю стали поширюватись інструкції по роз'ясненню заходів. “Посади законовчителів всіх віровизнань скасовуються; колишні законовчителі зберігають заштатне утримання по 15 лютого”, – повідомляла одна з таких інструкцій населенню Бердянського повіту [2.-Ф.Р.3992.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.45].

21 березня 1919 р. Мелітопольський повітревком забороняв викладання в школах “будь-яких віровчень і виконання обрядів культу”, супроводжуючи вимогу жорсткими настановами. “Цей наказ надсилається для виконання волосним і сільським революційним комітетам і штабам Мелітопольського повіту й прошу про виконання повідомити до повітового шкільного підвідділу” [5.-С.67]. Під вимогою стояв підпис виконуючого обов'язки завідуючого згаданим підвідділом Мелітопольського повітового ревкому.

Із шкільних приміщень почали виносити ікони. Поки що їх несли до церкви...

Методи культурно-просвітньої роботи в пориві “титанічної боротьби з класовим ворогом” більшовицька практика відсувала на задній план. Лише через рік місцевий виконком опублікував окремою брошурою декрет про відокремлення церкви від держави. Провідником революційно-нігілістичних ідей більшовики обирали червоноармійську масу. В Олександрівську відкрили червоноармійський клуб (давши йому ім'я Леніна), влаштували в ньому кінематограф, організували проведення лекцій і мітингів. Серед перших в ньому влаштували мітинг “Церква і держава” [6.-С.77]. Але пропагандистська робота не давала очікуваного ефекту. Про це побіжно свідчить дрібний факт. Проект резолюції “червоноармійців XIII армії і громадян с. Царицин Кут”, яку організатори хотіли ухвалити після заслухання доповіді агітатора т. Конде “Релігія, Комуністична партія і радянське будівництво” так і не прийняли [2.-Ф.Р.394.-Оп.1.-Спр.4.-Арк.146]. Вірогідно, дійти згоди в гострому питанні про роль церкви в оновленому державному житті між червоноармійцями і менш політизованим селянством тоді було надзвичайно важко, практично неможливо.

Між тим, заради негайної перемоги ставку відразу зробили на заборонні методи.

Духовенство м. Олександрівська було викликане до коменданта радянських військ для роз'яснення суті декрету. Цього, очевидно, вимагало не стільки просвітницьке прагнення більшовиків, скільки намагання жорстко протидіяти політичній опозиції. Невдоволення місцевого населення декретом і політикою його запровадження набирало суттєвих розмахів.

До таких висновків приходимо, аналізуючи текст відозви, яку влада випустила від імені Олександрівського відділу народної освіти 19 березня 1919 р. [2.-Ф.Р.1212.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.24]. У ній визнавався факт масового невдоволення запорізького населення більшовицькою антирелігійною політикою і вищезгаданим ленінським декретом, зокрема: “В місті вперто поширюються (підкреслення наше. – О.І.) наймерзотніші наклепи, ніби Радянська влада насилує релігійні почуття віруючих”.

Демонструючи послідовність своєї нетерпимості, автори відозви не добирали делікатних виразів і не збиралися переконувати інакодумців. Всіх їх зараховували до табору ворогів: “Хто не може усвідомити для себе цей декрет, той... є наймерзеннішим, найогиднішим ворогом державного порядку”. Епітетів для характеристик не шкодували. Людей, не згідних з декретом, називали “зм'їями шиплячими”, “отрутними гадами” і т. ін.

Як бачимо, вже в перші часи становлення радянської держави вона використовувала для свого утвердження масову демагогію, навішування політичних ярликів на опонентів, застосування методів погроз і прямого насилля. Ця технологія встановлення диктату над суспільством дедалі лише вдосконалювалась. За порушення декрету, як пояснювала цитована вище відозва, передбачався п'ятирічний термін ув'язнення, а в “прифронтовій смузі” (якою вважалася територія м. Олександрівська) – “включно до розстрілу”.

Погляд влади на церкву та її служителів як на класових ворогів підкріплювали й документи інших вищих та місцевих органів влади, які поширювались на периферії. Так, циркуляр Молочанського волосного революційного комітету, розісланий 29 березня 1919 р. до сільських ревкомів, категорично наставляв: до формування складу революційних комітетів “не можуть увійти” “ченці та духовні служителі церкви й релігійних культів” [2.-Ф.Р.3992.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.30]. Такий класовий підхід визначався і при формуванні інших державних структур, де, на думку більшовицького керівництва, всі ключові посади мали згодом запосісти більшовики. Так було й надалі. Коли в 1920 р. загальним сходом представників Андріївської волості було обрано волосний комітет незаможних селян на чолі із громадянином, який водночас був церковним старостою, керівництво повітового ревкому відреагувало блискавично. “Незручного” голову комнезаму заарештували, призначили вибори нового комітету й добились “його надійності” [2.-Ф.Р.3389.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.73].

Накази повітових військових комісарів вимагали негайного взяття на облік “монахів і релігійних служителів церков і релігійних культів” як нетрудового елементу та зарахування їх до тилового ополчення. Типовим прикладом у цьому відношенні виступав наказ Мелітопольського повітового військкомату від 30 травня 1919 р., виготовлений друкарським способом і оприлюднений у громадських місцях [2.-Ф.Р.3993.-Оп.1.-Спр.37.-Арк.3].

Природно, що таке негативне ставлення влади до церкви викликало нові хвилі народного обурення. Отож, не випадково центральні органи намагалися перекласти відповідальність за виконання непопулярних дій на плечі самого населення та представників місцевої адміністрації. 7 липня 1919 р. на адресу Мелітопольського повітового військкомату надійшла телеграма із Штабу Реввійськради РСЧА, яка давала вказівку: всі клопотання громадян про залишення в своїх парафіях священиків, зачислених до тилового ополчення, узгоджувати з місцевим повітовим виконкомом. Копія такої телеграми збереглася в діловодстві Новобогданівської сільської ради [2.-Ф.Р.3451.-Оп.2.-Спр.2.-Арк.3].

Злам радянської державної вертикалі приходом денікінських військ влітку 1919 р. повернув державний статус церкви в старе русло.

Духовенство виходило зустрічати нових визволителів хлібом-сіллю, сподіваючись, що вже пережило жахи комуністичного пекла. З полегшенням зустрів зміну влади Велико-Токмацький благочинний протоієрей Микола Улович. Але він не відав, що згодом це стане для

нього однією з підстав для особистої трагедії, коли радянська влада повернеться знову й надовго. Справою протоієрея Уловича згодом буде займатися Запорізький губернський революційний трибунал.

Благодійні концерти у міському саду, проведення грошових зборів на хворих і поранених білогвардійців – ворогів радянської влади – все це теж ляже в скарбницю “гріхів” церкви, за які їй доведеться розплачуватись при поверненні радянської влади.

Кожен політичний режим волів вирішувати за церкву її проблеми і відводити їй собою визначене місце в суспільстві. Думки віруючих та їх пастирів при цьому мало кого цікавили. Білогвардійці теж були невдоволені, коли священники чи псаломщики втручались в роботу з політичної обробки населення. Начальник відділення контррозвідки Добровольчої Армії, розквартированого в м. Олександрівську, 10 вересня 1919 р. звертався до жителів навколишніх волостей з “пропозицією”, щоб селяни не направляли в ролі своїх захисників і прохачів перед денікінцями місцевих священників, мотивуючи тим, що останні “порушують нормальний хід слідства в справі арештованих” [2.-Ф.Р.2109.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.34].

Політичні симпатії білогвардійського режиму відбилися сповна й на церкві. Прихильність вона мала лише тоді, коли демонструвала свою готовність підтримувати Добровольчу Армію. На території краю поширювались відозви і послання від імені “Тимчасового Вищого Церковного Управління на Півдні Росії”, яке знаходилося в обозі денікінців. На противагу – національно орієнтоване духовенство, як і світські діячі неросійського національного відродження, переслідувалось. Зазнав репресій і сам Катеринославський архієрей, згаданий архієпископ Агапіт (Вишневський). За свою недавню симпатію та підтримку українського національного уряду – Директорії [7.-С.243]. При цьому патріарх Тихон, який перебував на території, контрольованій більшовиками – у Москві, солідаризувався своїми діями з ієрархами, що підтримували білий рух. У листопаді 1920 р. благочинні Катеринославської єпархії отримали циркуляр духовної консисторії, складений на основі постанови патріарха та його Синоду за № 2556 від 25 вересня. Він повідомляв про “прийняття до уваги” рішення “Собору південно-руських єпископів” (тобто “Тимчасового Вищого Церковного Управління на Півдні Росії”), згідно з яким “преосвященного Катеринославського Агапіта звільнено від управління Катеринославською єпархією” [2.-Ф.19.-Оп.1.-Спр.127.-Арк.96]. Керівником єпархії призначили Павлоградського єпископа Євлампа (Краснокутського).

Відступаючи, білогвардійці, як і їхні попередники, грабували церкви й духовенство. “Вважаю за обов’язок для себе донести Вашому Високоченству, що в листопаді місяці при виступі з с. Тернівки загону Добровольчо-чеченської армії, в мене з квартири була пограбована разом з моїми речами, церковна дароносиця срібно-визолочена з усіма приналежностями, про що я повідомив командира загону”, – сповіщав благочинного 1-го округу церков Олександрівського повіту священник Іллінської церкви с. Тернівки Михайло Татарчевський 14 січня 1920 р. [2.-Ф.19.-Оп.1.-Спр.127.-Арк.37].

Грабування церков з приходом більшовиків не припинилось. Архівні документи повідомляють про типові явища спустошення храмів місцевим населенням. Суспільство все більше вражав вірус бездуховності, святотатства, анархії. “Зловмисники, які пограбували нашу церкву, піймані, крім одного, зізнались у злочині та повернули деякі речі”, – повідомляв церковному начальству причт села Великої Катеринівки Петрівсько-Строганівської волості 28 квітня 1920 р. Зрозуміло, що повертали не все, а те, що вціліло. “Не знайдено ще: килим, шовковий підризник, дияконський бархатний стихар, біле парчеве і червоне розшите покривало на престол, облачення з двох аналоїв, облачення зі стола біля жертovníка, облачення зі стола посеред храму і три набедреники. Дароносиці, Євангелій, хрестів зловмисники не брали”, – продовжували автори вищезгаданого рапорту.

Грабіжники керувалися, передусім, матеріальними міркуваннями. Хоча в умовах політичного радикалізму їх захоплювали й інші мотиви. За повідомленням причту Іоанно-Богословської церкви с. Ново-Іванівки Олександрівського повіту (22 липня 1918 р.), під час крадіжки церковних грошей і майна “на верхньому аркуші на престольного Євангелія [грабіжниками] зроблено напис “Хай живе Більшовизм”.

Чергове повернення більшовиків принесло нові експропріації. Кошти, що знаходились в церковних касах, влада нерідко використовувала для “латання власного бюджету”.

Радянська влада діяла в тому ж що і денікінці ключі суворого ставлення до священнослужителів, якщо вбачала факт політичної нелояльності духовної особи до “робітничо-селянської влади”. В діловодстві Балківського волвиконкому збереглася копія вироку ревтрибуналу при 3-й стрілецькій дивізії (від 16 листопада 1920 р.) про застосування до священника Валентина Корчака-Чепурковського покарання у вигляді “суспільно-примусових робіт з позбавленням свободи терміном на п’ять років – умовно” за зберігання білогвардійської літератури [2.-Ф.Р.325.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.6].

13 червня 1920 р. Олександрівська повітова комуністична газета повідомила про винесення вироку священнику с. Терпіння (поблизу Мелітополя) Шишацькому за “належність до контрреволюційної організації “За Росію”. Священника разом з іншими 7 особами засудили судом революційного трибуналу [8].

Негативізм ставлення до церкви не відразу вкорінювався в практику роботи радянських установ, а тим паче – місцевого врядування. Вплив комуністів тривалий час не був всезагальним. Цікавим свідченням безперечної вагомості церковного життя для населення часів громадянської війни є приговори загальних зборів с. Царицин Кут Мелітопольського повіту Таврійської губернії за травень – червень 1919 р. Загальні збори проходили за участю членів сільради. Та й головував на них, як правило, голова сільського виконкому. Збори були багатолюдними. Питання, що хвилювали населення, голова виносив на обговорення. Серед них були, наприклад, такі: “чи відзначати нам храмове свято в день Св. Миколая”, про видачу грошей священнику за освячення царини [2.-Ф.Р.3029.-Оп.1.-Спр.28.-Арк.210,215,234,236].

У 1920 р. православні церковні громади були ще цілком оптимістично налаштовані до місцевої влади, сподіваючись на порозуміння. Так, 29 серпня 1920 р. парафіяльна церковна рада Преображенської церкви с. Велико-Михайлівки Олександрівського повіту прохала волосний ревком звільнити церковного старосту Ф.П. Єрмоленка від виконання “можливих повинностей”, мотивуючи тим, що він за службу церкві не отримує ніякої винагороди. Вона ж клопоталася про надання утримання мукою церковному сторожу В.О. Шостаку нарівні з іншими громадськими службовцями [2.-Ф.Р.370.-Оп.1.-Спр.12.-Арк.197].

Місцева, ще не скрізь збільшовичена влада певний час відповідала порозумінням. Так Мало-Катеринівський сільський ревком у травні 1920 р. не проігнорував збір пожертв на ремонт місцевого храму. Уповноваженого по збору пожертв ревком виряджав до волосного ревкому, цікавлячись, чи обрано уповноваженого у волосному центрі [2.-Ф.Р.394.-Оп.1.-Спр.9.-Арк.9]. Договори про ремонт храму волосний ревком засвідчував власною печаткою [2.-Ф.Р.394.-Оп.1.-Спр.9.-Арк.11-12].

Церковні громади продовжували опікуватися такими загальногромадськими справами, як, наприклад, догляд і влаштування кладовищ. Звично церква це робила й раніше, але за радянської влади цю функцію намагалася перебрати на себе держава. В 1920 р. церква ще зберігала свій традиційний статус. 23 січня того року парафіяльна рада Миколаївської церкви при станції Олександрівськ Південної залізниці уповноважувала своїх членів клопотатися перед виконкомом с. Балабине про розширення “Південного” кладовища, що прилягало до станції [2.-Ф.Р.386.-Оп.1.-Спр.10.-Арк.1].

Показовим свідченням збереження церквою свого морального авторитету серед населення може слугувати також текст протоколу загальних зборів громадян Миколаївської волості Бердянського повіту від 14 листопада 1920 р. Збори розглядали питання про забезпечення церкви паливом. Підступала зима. Було прийнято ухвалу: “Миколаївську церкву опаленням забезпечити” [2.-Ф.Р.3393.-Оп.1.-Спр.7.-Арк.29-30]. Але прийняття цього рішення далось нелегко. Зерна більшовицького “класового виховання” вже починали проростати пагонами недовіри і легковажності до традицій. Ухвалу прийняли лише “після довгих дебатов” (підкреслення наше. – О.І.). Така інформація окреслює грань рівноваги між політичним впливом держави (за якою стояв ідеологічний та адміністративний диктат) і церквою (на боці якої була лише сила морального авторитету і вікових традицій). Цей хисткий баланс впливу на

суспільство в різних випадках міг бути і був досить тривалим. Відразу і повсюдно витіснити релігію та церкву з усіх сфер суспільного буття було неможливо.

Далеко не всі ті, хто виступав за соціальну революцію, намагався витіснити церкву з народного життя. Більшість громадян не ставили за мету ламати всю систему суспільних і державних зв'язків з нею. Глибоко не замислюючись над питанням про ідеальну модель державно-церковного співіснування, вони узвичаєно вважали церкву природним елементом духовного життя і суб'єктом людських стосунків. Особливо яскраво це характеризують документи селянського повстанського руху.

Військовий комісар М. Полонський, який пов'язав свою кар'єру з махновським повстанським рухом, запроваджуючи комендантський час на території Великого Токмака та його околиць напередодні Пасхи 1919 р., був свідомий цього. Його грізний наказ, що застерігав про покарання всіх порушників “за всією суворістю законів військово-революційного часу”, завершувався словами: “Всеношна служба і освячення Пасхи дозволяється” [2.-Ф.Р.3520.-Оп.1.-Спр.20а.-Арк.4].

На тлі документів владних структур, негативно забарвлених по відношенню до церкви, сильно дисонує інше яскраве джерело, яке датуємо за суміжними документами архівної справи квітнем – травнем 1919 р. Це був час, коли радянська влада на території Запорізького краю ще не утвердилась в більшовицькій варіації і відчувала на собі сильні впливи селянської стихії. Значна частина Запоріжжя знаходилась під контролем армії Н. Махна. Достатньо пригадати події того часу. 10 лютого 1919 р. у м. Олександрівську з'їзд селянських і робітничих депутатів зазначав: “Ми не визнаємо самозваного уряду, який іменує себе Робітничо-селянським урядом України, котрого не обирали ні робітники, ні селяни, а також і його опублікованих декретів і розпоряджень”. Інший з'їзд, що зібрав у Гуляйполі представників 71 волості Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів і делегатів 3-ї бригади Задніпровської дивізії (10 квітня 1919 р.), назвав політику більшовиків злочинною і антинародною [9.-С.64]. Документ, про який піде далі мова, – відозва “До всього міста Бердянська і його повіту” від імені “військового керівника” військового відділу Велико-Токмацького виконкому Паталахова. Підписи останнього часто зустрічаємо в наказах поряд з підписами вищезгаданого комісара Полонського. Документ виявлено у фонді Велико-Токмацького волвиконкому. Йому притаманне гостре соціально-політичне спрямування на захист революції і, разом з тим, пронизливі релігійні мотиви. “Товариші, сам Бог бачить всю несправедливість і послав їм (контрреволюціонерам. – О.І.) належну кару”.

Відозва обґрунтувала побудову соціально справедливого ладу, покладаючись на Біблію. Її автор звертався до найчисленнішої верстви населення – селянства: “Мої дорогі товариші селяни, навіть в Біблії сказано було Божим словом, що кожен, хто живе з нас на землі має сам трудитись і в поті чола свого їсти хліб свій, але не в праві користуватися чужою працею. А тому товариші, не повинно бути на землі поневолювачів і загарбників всього світу в одні свої руки”.

Ігнорування релігійних традицій і гуманістичних принципів, яке здійснювалось білогвардійцями, що інтервенціювали свою присутність в Запорізькому регіоні на початку 1919 р., автор відозви категорично засуджував. “При відступі на фронт Михайлівської волості, виводили в неділю людей з церкви і віднімали в чоловіків останні чумарки, шаровари і чоботи, а у баб юбки, кожушанки і валянки. Мужики ходили босими по коліна в снігу і в одних кальсонах, а жінки – в одних сорочках”, – згадувалося про недавні події, як про кричуще попрання загальнолюдських норм [2.-Ф.Р.3520.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.7зв].

Отож, селянська демократична революція нівелювала більшовицький радикалізм щодо церкви наскільки це було можливим і тривалим в рамках політичного ладу, визначеного хисткою рівновагою військово-політичних сил.

З черговим відновленням радянської влади після присутності денікінців, махновців, врангелівців антицерковні заходи відновлювалися й посилювалися.

Проявився симптоматичний факт. Закривали молитовні будинки. Закривали ті, які знаходились поблизу чи під одним дахом зі шкільними приміщеннями, громадськими установами, на залізничних станціях тощо. Об'ява Велико-Михайлівського волвиконкому

“доводила до всезагального відому” про продаж “з торгів на знесення старої церкви”. Котилася перша хвиля закриття церков, яка підніметься знову, але вже з більшою силою наприкінці 20-х років.

За умов відносної політичної стабілізації більшовицького режиму в 1920 р. активніше почали відбирати церковну землю. Запроваджуючи новий земельний закон, затверджений Всеукрревкомом 5 лютого, вже влітку вимагали звітів: кому і на яких умовах передано колишню церковну землю. Повітові земельні відділи збирали ці дані нарівні з відомостями про розподіл іншої “нетрудової” землі [2.-Ф.Р.3393.-Оп.1.-Спр.7.-Арк.23].

Документи фіксують, що навесні – влітку 1920 р. справа дійшла й до практичного усунення церкви від виконання державних функцій реєстрації актів громадянського стану. Таку реєстрацію вимагали здійснювати у відділах та підвідділах ЗАГС (запису актів громадянського стану) волревкомів та волвиконкомів. Вивчення керівниками ситуації на місцях показало, що такі структурні підрозділи майже ніде не діяли. У зв'язку з цим накази та “обов'язкові постанови” місцевої влади прискорювали “вилучення з ведення духовенства і рабинів” всіх метричних книг [2.-Ф.Р.1431.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.117]. В більшості випадків цю справу вдалося завершити лише наступного 1921 р.

Під приціл ідеологічного обстрілу попали й церковні бібліотеки. Як відомо, література церковних бібліотек була багатою не тільки на суто богослужбові видання. Серед неї були й книги церковно-історичного змісту, катехітична, апологетична, морально-виховна література, церковна періодика тощо. Наприклад, в бібліотеці Ганно-Зачатівської церкви с. Ганнівки Якимівської волості такої літератури було вдвічі більше (128 одиниць), ніж богослужбових книг (64 одиниці). Це були “Опис Таврійської єпархії” архієпископа Гавриїла (Розанова), “Нарис історії церковної школи”, “Церковное письменство” протоієрея Чижевського, “Про викладання Закону Божого в школах” Ширського, “Православное обозрение”, “Церковные ведомости”, “Таврические Епархиальные Ведомости”, “Старина” за попередні десятиліття, книги про церковний розкол і православне сектантство та ін. Врешті, частину цієї бібліотеки складали й документи: укази вищої церковної та єпархіальної влади, метричні книги, клірові відомості, прибутково-видаткові книги тощо [2.-Ф.Р.3409.-Оп.2.-Спр.22.-Арк.81-82].

Подібна література “небогослужбового характеру” мала бути вилучена і передана до світських установ. На практиці така передача завжди ставала проблематичною. Справа кожного разу означала тільки одне – знищення існуючого книжкового та журнального фонду при церквах, усунення релігійних установ від культурно-освітньої роботи в якнайширшому розумінні цього слова. Типову ілюстрацію таких “революційних” (а по суті заідеологізованих і непродуманих) дій подає нам протокол Велико-Михайлівської парафіяльної церковної ради за 1920 р.: “У настоятеля місцевої церкви в червні місяці цього року реквізовано начальником надзвичайного осередку комуністів тов. Цветковим з тов. Петровим для тимчасового користування сирітської бібліотеки... 631 книгу з шафою з тим, щоб коли мине потреба в них передати до Велико-Михайлівської бібліотеки. Але всі ці книги були кудись уведено, а народна Велико-Михайлівська бібліотека та місцеве населення залишилися без книг” [2.-Ф.Р.370.-Оп.1.-Спр.9.-Арк.67].

Як бачимо, перший досвід співіснування церкви з новою державою, яка йменувала себе державою народу, виявився тяжким. Церква так само вважала себе виразницею народних інтересів і постійно підкреслювала це своєю діяльністю, відчуваючи народну підтримку. На полі перехрещення цих інтересів виникав конфлікт, що неминуче набував гостроти й затяжного характеру. Держава, яка прагнула не до толерантності взаємин між членами суспільства, а до утвердження класових інтересів, створювала нерозв'язність згаданого конфлікту в найближчій історичній перспективі.

Державно-політична історія регіону доби соціальної й національної революції була пов'язана з частими змінами політичної влади, нестабільністю, нетривалістю політичних режимів. Проте зміни політичної кон'юнктури суттєво не впливали на стратегічні пріоритети більшовиків в їх політиці щодо церкви. За умов цієї нестабільності радянська влада продемонструвала послідовність і тяглість свого атеїстичного курсу.

Інша річ, що представники місцевої державної влади, які не відразу засвоїли більшовицьку парадигму ставлення до церкви, її подвійний стандарт (декларації свобод і практику диктату) тривалий час будували місцеве державно-церковне життя так, як їм підказувала власна логіка здорового глузду, релігійна психологія, в якій були глибоко вкорінені традиції християнського гуманізму.

Джерела та література

1. В.И. Ленин об атеизме, религии и церкви / Общ. ред. А.Ф. Окулова. – М., 1980.
2. Державний архів Запорізької області.
3. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Декабрь 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов: В 3 т. – К., 1957. – Т. 3.
4. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981.
5. Под знаменем Великого Октября. Документы и материалы. – Мелитополь, 1957.
6. За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917-1920 гг. – Запорожье, 1957.
7. Кин Д. Деникинщина. – Л., 1929.
8. Известия Александровского Комитета КП(б)У и уездного военно-революционного комитета. – 1920. – 13 июля.
9. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914-1939 рр. / Під. ред. Турченка Ф.Г.: Підручник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи. – Запоріжжя, 2001.

SUMMARY

On the base of the original archive sources the unknown pages of the history of the relations between the Orthodox Church and the Soviet State in Zaporozhzhya region are shown. The author studies the character of these relations under the influence of the Ukrainian revolution from the moment of the first establishment of the Soviet power – in the beginning of 1918 till the time of its formal consolidation at the beginning of 1920. The dependence of these relations on the ideological arrangements of the Bolshevik's party, the general political course of the government, the military-political situation and the traditional religiosity of the population are also under consideration here.

Г.В. Лаерик

ЗАКОНОДАВЧЕ ОБМЕЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКВИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-Х РОКІВ

У 2000 р. архієрейським Собором Руської Православної церкви та архієрейським Собором Української Православної церкви було прийнято “Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви” [1]. Це стало ще одним підтвердженням життєздатності найбільшої релігійної організації на пострадянському просторі – Російської православної церкви, яка покладалася на державне сприяння її соціальному служінню. Як відомо, ще 1991 р. Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” останні були наділені цивільною і трудовою правосуб’єктністю, визнані юридичними особами. Між тим пристосування адміністративного й економічного механізму функціонування церкви і релігійних організацій до конкретної ситуації, яку історично переживаємо в Україні [2], потребує з’ясування різних аспектів їх багатовікової господарської діяльності, в тому числі і протягом десятиріч виживання в атеїстичній державі.

Завдання даної публікації – схарактеризувати цивільно-правове забезпечення економічної діяльності РПЦ в Україні 1920-х років. Така характеристика, на нашу думку, сприяла б кращому усвідомленню характеру і тенденцій розвитку релігійних інституцій в обстановці, коли задекларовані законодавцем ідеї їхньої діяльності відображали позиції радянського політичного режиму, що формувався як командно-адміністративний.

Радянська влада з перших років свого існування, дбаючи про “справедливий” устрій держави та економіки, про професійну і життєву реалізованість кожної людини, відстоювала